O‘ZBEKISTONDA O‘RTA VA YIRIK KORXONALARDA YASHIRIN IQTISODIY FAOLIYATNI ANIQLASH VA QISQARTIRISH: RISKKA ASOSLANGAN MONITORING VA IQTISODIY RAG‘BATLANTIRISH MODELI

Maksudov Mashxurbek
Xalqaro Nordik universiteti
m.maksudov@nordicuniversity.org
Chinibekova Ruxshona Baxodir qizi
Xalqaro Nordik universiteti
chinibekovaruxshona@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekistonda o‘rta va yirik korxonalar faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yashirin iqtisodiy operatsiyalarni aniqlash hamda qisqartirishning integratsiyalashgan mexanizmi ishlab chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi – rasmiy statistik ko‘rsatkichlar, soliq intizomi nazariyalari va xalqaro riskka asoslangan ma’muriyatchilik tajribasini tizimlashtirib, raqamli ma’lumotlar bilan iqtisodiy rag‘batlarni birlashtiruvchi konseptual modelni taklif etish. Metodologik asos sifatida ikkilamchi rasmiy ma’lumotlarni tavsifiy tahlil qilish, hujjatlar va ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish hamda konseptual model loyihalash usullari qo‘llandi. Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda kuzatilmaydigan iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi 26,9%, aynan yashirin iqtisodiyotning ulushi esa 7,9% bo‘lgan. Tadqiqot natijasida elektron hisob-fakturalar, ish haqi, QQS, hisob-kitoblar, rentabellik va kontragentlar bilan bog‘liq oltita risk blokini qamrab oluvchi vaznli indeks taklif etildi. Shuningdek, xavf darajasiga mutanosib profilaktika va nazorat choralarini soliq intizomini rag‘batlantirish vositalari bilan uyg‘unlashtirish mexanizmi asoslandi. Model korxonalar darajasidagi birlamchi ma’lumotlarda sinovdan o‘tkazilmagan; shuning uchun keltirilgan risk chegaralari va iqtisodiy ssenariylar empirik natija emas, dastlabki konseptual taklif sifatida talqin qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *yashirin iqtisodiyot, kuzatilmaydigan iqtisodiyot, o‘rta va yirik biznes, soliq intizomi, risk-baholash, raqamli monitoring, iqtisodiy rag‘batlantirish.*

JEL tasnifi: *E26, H26, O17, C53.*

Abstract. *This article develops an integrated conceptual framework for detecting and reducing potentially concealed economic activity among medium-sized and large enterprises in Uzbekistan. Drawing on official national statistics,*

tax compliance theories, comparative policy analysis, and international risk-management practices, it distinguishes the non-observed economy from deliberately hidden economic activity. According to the National Statistics Committee, the non-observed economy accounted for 26.9% of GDP in 2025, whereas the hidden economy accounted for 7.9%. The study proposes a six-dimensional, weighted risk-screening framework based on electronic invoices, payroll anomalies, VAT reconciliation, payment patterns, profitability, and counterparty relationships. It further links risk-based monitoring with preventive assistance and proportionate economic incentives. The framework is intended for preliminary risk prioritisation rather than proof of tax violations. Because no confidential firm-level data are available, the scoring weights, thresholds, and fiscal scenarios have not been empirically validated and should be tested prior to operational adoption.

Keywords: *shadow economy; non-observed economy; tax compliance; medium and large enterprises; risk-based monitoring; economic incentives; Uzbekistan.*

1. KIRISH

Yashirin iqtisodiy faoliyat davlat moliyasining barqarorligi, korxonalar o‘rtasidagi raqobat va mehnat munosabatlarining rasmiylashuvi uchun muhim institutsional muammodir. Daromadlarni qasddan kam ko‘rsatish, realizatsiyani hujjatlashtirmaslik, soxta yoki iqtisodiy mazmunsiz hisob-fakturalar, ish haqining bir qismini rasmiy tizimdan tashqarida to‘lash singari holatlar budjet tushumlariga, ishchilarning ijtimoiy himoyasiga va biznes subyektlari uchun teng sharoitlarga ta’sir qilishi mumkin. Bunda barcha naqd operatsiyalar yoki past rentabellik yashirin faoliyat belgisi hisoblanmaydi; alohida operatsiyaning qonuniyligi tekshiruv bilan aniqlanadi.

Yashirin iqtisodiyot bilan bog‘liq ilmiy muhokamalarda ikki masala ajralib turadi. *Birinchisi* – iqtisodiy faoliyatning qaysi qismi kuzatilmagan va qaysi qismi ataylab yashirilganini metodologik jihatdan to‘g‘ri farqlash. *Ikkinchisi* – soliq ma’muriyatchiligida cheklangan nazorat resurslarini xatoga yo‘l qo‘ymagan korxonalarga ortiqcha yuk tushirmasdan eng yuqori riskli operatsiyalarga yo‘naltirish. OECD (2025) elektron tekshiruvlar va ma’lumotlarni o‘zaro solishtirish soliq intizomini boshqarishda tobora muhim o‘rin egallayotganini qayd etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 10-dekabrdagi PF–246-son Farmoni naqdsiz hisob-kitoblarni ommalashtirish va kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushini qisqartirishga yo‘naltirilgan. Bunda raqamli qayd etish, uchinchi tomon ma’lumotlarini solishtirish va tadbirkorning qonuniy faoliyat yuritishdan oladigan

manfaatini oshirish o‘zaro to‘ldiruvchi vositalar sifatida ko‘rilishi mumkin (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2025).

Mazkur maqolaning asosiy tadqiqot savoli quyidagicha: O‘zbekiston sharoitida o‘rta va yirik korxonalar uchun yashirin iqtisodiy faoliyat riskini oldindan saralash va unga mutanosib tarzda iqtisodiy rag‘bat qo‘llashning qanday konseptual mexanizmi ishlab chiqilishi mumkin? Tadqiqotning maqsadi statistik tushunchalarni aniqlashtirish, korxonalar faoliyatidagi risklarni tasniflash va raqamli monitoringni rag‘batlantiruvchi siyosat bilan bog‘lovchi boshqaruv modelini ishlab chiqishdan iborat.

Maqolaning ilmiy hissasi uch yo‘nalishda shakllantiriladi: (1) yashirin va kuzatilmaydigan iqtisodiyot ko‘rsatkichlarini aralashtirmagan holda milliy statistik kontekst taqdim etiladi; (2) o‘rta va yirik korxonalar uchun olti indikatorli, tekshirilishi mumkin bo‘lgan risk-baholash arxitekturasi taklif qilinadi; (3) aniqlangan xavf darajasi bilan profilaktika, tekshiruv, soliq intizomini rag‘batlantirish va natijadorlik monitoringi yagona mantiqiy siklga birlashtiriladi. Ilmiy hissa konseptual xarakterga ega: ishda korxonalarning maxfiy soliq ma’lumotlari yoki o‘tkazilgan dala tajribasi mavjudligi da’vo qilinmaydi.

2. NAZARIY-KONSEPTUAL ASOSLAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI

2.1. Asosiy tushunchalarning farqlanishi

Milliy statistika qo‘mitasi metama’lumotlarida yashirin iqtisodiyot qonun bilan taqiqlanmagan, biroq soliqdan qochish yoki qonunchilik talablariga rioya qilmaslik maqsadida davlat organlaridan ataylab yashirilgan faoliyat sifatida tavsiflanadi. Kuzatilmaydigan iqtisodiyot esa muntazam statistik kuzatuvlar bilan to‘liq yoki qisman qamrab olinmaydigan faoliyatlarni va tegishli bilvosita baholashlarni qamrab oladi (Milliy statistika qo‘mitasi, SIAT). Shu bois umumiy kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushini avtomatik tarzda yashirin iqtisodiyot ulushi deb talqin qilish mumkin emas.

1-jadval. Tadqiqotda qo‘llanilgan asosiy tushunchalar

Tushuncha	Mazmuni	Tahlilda qo‘llanishi
Kuzatilmaydigan iqtisodiyot	Muntazam statistik kuzatuvlar qamrab olmagan yoki bilvosita baholangan iqtisodiy faoliyatlar majmui.	Makroiqtisodiy fon ko‘rsatkichi.
Yashirin iqtisodiyot	Soliq yoki boshqa majburiyatlardan qochish maqsadida qasddan yashirilgan, qonun bilan	Korxona darajasidagi monitoringning asosiy konseptual obyekti.

Tushuncha	Mazmuni	Tahlilda qo‘llanishi
	taqiqlanmagan iqtisodiy faoliyat.	
Norasmiy faoliyat	Rasmiy ro‘yxatga olish va tashkiliy talablardan chetda qoladigan ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish shakllari.	Bandlik va uy xo‘jaliklari faoliyatiga oid alohida statistik qatlam.
Risk indikatori	Hujjatlar yoki hisobotlar orasida aniqlangan, qo‘shimcha tekshirishni talab qilishi mumkin bo‘lgan nomuvofiqlik.	Qoidabuzarlik dalili emas, saralash signali.

Izoh. Ta’riflar milliy statistika metama’lumotlari hamda ILO (2018) konseptual yondashuviga tayangan holda muallif tomonidan umumlashtirildi.

2.2. Soliq intizomining iqtisodiy va institutsional nazariyalari

Allingham va Sandmo (1972) soliqdan qochish qaroriga ehtimoliy aniqlanish, jazo va iqtisodiy manfaat o‘rtasidagi nisbat ta’sir etishini nazariy jihatdan ko‘rsatgan. Biroq nazorat mexanizmlarini yolg‘iz o‘zi kuchaytirish turli korxonalar uchun bir xil natija bermaydi. Kirchler, Hoelzl va Wahl (2008) taklif etgan “slippery slope” yondashuvi soliq intizomining majburiy va ixtiyoriy shakllari mavjudligini, bunda davlatning nazorat salohiyati bilan unga bo‘lgan ishonch muhimligini ta’kidlaydi. Demak, fiskal nazorat va ijobiy rag‘batlar bir-birini inkor etmasdan, muvofiqlashtirilishi kerak.

Korxona darajasidagi norasmiylikning murakkab tabiatini Ulyssea (2018) ikki o‘lchamda sharhlaydi: korxonaning butunlay ro‘yxatdan o‘tmasligi hamda ro‘yxatdan o‘tgan biznesning ayrim ishchilar yoki operatsiyalarni norasmiy saqlashi. Mazkur maqoladagi o‘rta va yirik korxonalar segmenti uchun aynan ikkinchi ko‘rinish – rasmiy mavjud korxonalar ichidagi qisman yashirish – nazariy jihatdan alohida ahamiyatga ega. Bu korxonalarda soliq deklaratsiyasi, savdo hujjatlari, bank ma’lumotlari, mehnatga haq to‘lash va kontragent aloqalarini qiyoslash imkoniyati kengroq bo‘lishi mumkin.

2.3. Raqamli nazorat va rag‘batlar bo‘yicha empirik dalillar

Pomeranz (2015) Chilidagi QQS tizimini o‘rganib, korxonalararo hujjatlar izining mavjudligi nazoratning oldini oluvchi ta’siriga ega bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatgan. Shu bilan birga, Carrillo, Pomeranz va Singhal (2017) Ekvador misolida daromaddagi tafovut haqida ogohlantirilgan ayrim korxonalar deklaratsiyalangan

xarajatlarni ham oshirib ko‘rsatishi natijasida soliq tushumiga ta’sir cheklanishi mumkinligini aniqlagan. Bu ikki tadqiqot birgalikda bitta indikator, masalan, faqat tushum yoki faqat elektron hisob-faktura tafovutiga tayanish yetarli emasligini ko‘rsatadi.

de Mel, McKenzie va Woodruff (2013) norasmiy korxonalarni rasmiylashtirish bo‘yicha dala tajribasida oddiy ma’lumot berish yoki ro‘yxatdan o‘tish xarajatlarini qoplash ko‘pincha yetarli emasligini, sezilarli iqtisodiy rag‘batlar esa ayrim bizneslarning rasmiylashuvini oshirganini qayd etadi. Ushbu dalil asosan mikro va kichik korxonalarga taalluqli bo‘lgani sababli uni O‘zbekistondagi yirik korxonalar uchun bevosita sonli effekt sifatida qo‘llash mumkin emas. Biroq nazoratdan tashqari rag‘bat mexanizmlarini tahlil qilish uchun nazariy asos beradi.

OECD (2004, 2025) compliance risk management yondashuvida xavfni aniqlash, baholash, ustuvorlashtirish, unga javob choralarini tanlash hamda natijalarni qayta o‘lchash bosqichlarini ilgari suradi. Medina va Schneider (2018) esa yashirin iqtisodiyot hajmini milliy darajada baholashda MIMIC va pulga talab yondashuvlari kabi turli usullarning natijalarini ehtiyotkorlik bilan talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur ish ushbu adabiyotlar kesishmasida makrostatistika bilan korxona darajasidagi risk-menejmentni nazariy jihatdan birlashtiradi.

Tadqiqot bo‘shlig‘i (research gap) shundan iboratki, O‘zbekiston bo‘yicha mavjud ochiq statistik ko‘rsatkichlar makroiqtisodiy holatni yoritadi, biroq o‘rta va yirik korxonalarni individual risk bo‘yicha saralash, profilaktika choralarini differensial belgilash va fiskal rag‘batlarning sof natijasini bir konseptual siklda baholash masalasi ochiq ma’lumotlar doirasida yetarli amaliy ko‘rinishda ifodalanmagan. Taklif etilgan model aynan shu amaliy-metodologik bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot konseptual-loyihaviy va tavsifiy-tahliliy dizaynda bajarildi. Axborot bazasini Milliy statistika qo‘mitasining 2024-yil va 2025-yil yakuniy YaIM press-relizlari, 2026-yil yanvar–iyun davriga oid rasmiy axborot, Soliq qo‘mitasining 2026-yilgi tushuntirishlari, PF–246-son Farmon va ilmiy jurnallarda e’lon qilingan nazariy-empirik ishlar tashkil etadi. Rasman e’lon qilingan ko‘rsatkichlar muallif tomonidan qayta baholanmadi; ular faqat izohli qiyosiy tahlil uchun olindi.

Tahlil to‘rt bosqichni o‘z ichiga oladi: *birinchi bosqichda* kategoriyalar va statistik o‘lchovlar izchil ajratildi; *ikkinchi bosqichda* o‘rta hamda yirik korxonalarga xos ehtimoliy soliq risklari tasniflandi; *uchinchi bosqichda* raqamli ma’lumotlardan foydalanishga tayangan vaznli risk-indeksning konseptual tuzilishi

ishlab chiqildi; *to‘rtinchi bosqichda* boshqaruv ta’sirlari, fiskal samaradorlik va natijadorlik indikatorlari o‘zaro bog‘landi.

Metodologiyaning qo‘llanish chegarasi muhim: rasmiy makroko‘rsatkichlardan o‘rta va yirik korxonalarning yashirin iqtisodiyotdagi aniq ulushini bevosita chiqarib bo‘lmaydi. Shuningdek, sohalar bo‘yicha xatarli operatsiyalar turi farqlanishi sababli yagona indikator mezoni barcha tarmoqlarda bir xil qo‘llanmasligi lozim.

4. O‘ZBEKISTONDA KUZATILMAYDIGAN VA YASHIRIN IQTISODIYOTNING STATISTIK HOLATI

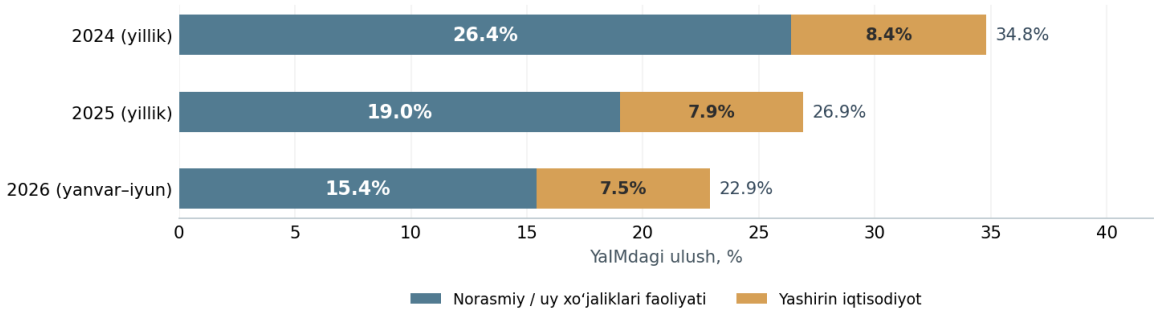
Rasmiy statistikaning 2024-yil yakuniga oid dastlabki hisobotida kuzatilmaydigan iqtisodiyotning yalpi qo‘shilgan qiymati 505 650,1 mlrd so‘m, YaIMdagi ulushi 34,8% deb ko‘rsatilgan. Uning tarkibida norasmiy iqtisodiyot 383 643,7 mlrd so‘m (YaIMga nisbatan 26,4%), yashirin iqtisodiyot esa 122 006,5 mlrd so‘m (8,4%) sifatida ajratilgan (Statistika agentligi, 2025). Shunday qilib, 34,8% ko‘rsatkichining hammasini yashirin iqtisodiyot deb atash metodologik xato bo‘ladi. Milliy statistika qo‘mitasining 2026-yil 26-yanvarda e’lon qilingan 2025-yil yakunlari bo‘yicha press-relizida:

2-jadval. Rasman e’lon qilingan kuzatilmaydigan iqtisodiyot ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	2024-yil, 12 oy	2025-yil, 12 oy	2026-yil, 6 oy
Kuzatilmaydigan iqtisodiyot, trln so‘m	505,7	498,0	245,5
Kuzatilmaydigan iqtisodiyot / YaIM, %	34,8	26,9	22,9
Norasmiy yoki uy xo‘jaliklari faoliyati / YaIM, %	26,4	19,0	15,4
Yashirin iqtisodiyot / YaIM, %	8,4	7,9	7,5
Yashirin iqtisodiyot hajmi, trln so‘m	122,0	147,0	80,0

Izoh. Manbalar: Statistika agentligining 2024-yil bo‘yicha press-relizi; Milliy statistika qo‘mitasining 26.01.2026-y. press-relizi; 18.08.2026-y. rasmiy xabari. 2026-yil ko‘rsatkichi olti oylik; 2024-yil va 2025–2026-yillardagi tarkibiy kategoriya nomlari bir xil emas. Hisobotlar davri va tasnif-mikrometodologiyasi tekshirilmasdan, foizlardagi farqni faqat siyosat samarasi deb talqin qilish mumkin emas.

1-rasm. Kuzatilmaydigan iqtisodiyot tarkibi: YaIMga nisbatan ulushlar

Izoh. Grafik rasmiy e’lonlardagi ko‘rsatkichlar asosida muallif tomonidan qayta tuzildi. U taqqoslanuvchanlik chegarasini hisobga olgan tavsifiy tasvir bo‘lib, davrlararo sababiy xulosa bermaydi.

Ushbu ma’lumotlar ikki jihatdan muhim. Birinchidan, yashirin iqtisodiyot alohida statistik tarkibiy qism bo‘lib, davlat siyosati natijadorligini baholashda uning umumiy kuzatilmaydigan iqtisodiyotdan ajratilgan holda ko‘rsatilishi kerak. Ikkinchidan, 2025-yildagi yashirin iqtisodiyotning nominal hajmi 2024-yilgi dastlabki ko‘rsatkichdan yuqori bo‘lsa-da, uning YaIMdagi ulushi biroz past qayd etilgan. Nominal hajm, iqtisodiy o‘sish, narxlar va statistik qayta baholash farqlari hisobga olinmaguncha bu holat yuzasidan yakuniy xulosa chiqarish to‘g‘ri emas.

5. O‘RTA VA YIRIK KORXONALARDA YASHIRIN OPERATSIYALAR RISKI

Tadqiqotda o‘rta va yirik korxonalar umumiy “biznes” toifasi sifatida emas, ichki nazorat muhiti va operatsion murakkabligi farqlanadigan subyektlar sifatida qaraladi. Korxonaning rasmiy o‘lcham kategoriyasi amaldagi milliy tasnif va tegishli statistika reyestri bilan belgilanadi; bu ishda o‘lchamni faqat aylanma chegarasi orqali qayta ta’riflashga urinilmaydi. Risk indikatorlari iqtisodiy faoliyat turi, korxona o‘lchami, mavsumiylik va tranzaksiyalar tuzilishiga moslashtirilishi kerak.

3-jadval. O‘rta va yirik biznes uchun potensial risklar

Yo‘nalish	O‘rta korxona uchun ehtimoliy risk	Yirik korxona uchun ehtimoliy risk
Savdo va hisob-kitob	Savdo tushumini kechiktirib yoki to‘liq rasmiylashtirmaslik; NKM tafovutlari.	Filiallararo hamda yirik kontraktlar bo‘yicha hujjat va to‘lov zanjiri nomuvofiqligi.
Mehnat munosabatlari	Ish vaqti va ish haqi fondini to‘liq rasmiy aks ettirmaslik.	Pudratchilar, autsorsing va ko‘p pog‘onali ish haqi hisobi bo‘yicha tafovutlar.
QQS va xarajatlar	EHF hamda deklaratsiya o‘rtasidagi nomuvofiqlik.	Ko‘p kontragentli xarid zanjiri, murakkab chegirmalar va qaytarishlar.

Rentabellik	Tarmoqdagi o‘xshash korxonalardan izohlanmagan farq.	Transfert narxlari va guruh ichidagi operatsiyalarning iqtisodiy asoslanganligi.
Ma’lumotlar sifati	Buxgalteriya va raqamli tizimlar integratsiyasi yetarli emasligi.	ERP, filial va kontragent ma’lumotlari integratsiyasidagi texnik tafovut.

Izoh. Jadval huquqbuzarlik sodir etilgani haqidagi da’vo emas; monitoringni loyihalash uchun risk manbalari tasnifi hisoblanadi. Ayrim tafovutlar to‘liq qonuniy yoki texnik sabablar bilan izohlanishi mumkin.

O‘zbekistonda korxonalarga qo‘llaniladigan soliqqa tortish rejimini tahlil qilishda davrni aniq ko‘rsatish muhim. Soliq qo‘mitasining 2026-yil 16-iyundagi tushuntirishiga ko‘ra, 2026-yil 1-iyundan umumbelgilangan soliqqa o‘tishning ayrim shartlari bo‘yicha chegaraviy miqdor 12 000 bazaviy hisoblash miqdori qilib belgilangan (Soliq qo‘mitasi, 2026). Shuning uchun ilgari amalda bo‘lgan 1 mlrd so‘mlik chegara barcha holatlarda o‘zgarishsiz amal qilayotgandek yozish noto‘g‘ri. Soliq majburiyatlari korxona maqomi, faoliyat turi, soliq rejimi va huquqiy istisnolarga bog‘liq.

Shuningdek, 2026-yil uchun keng qo‘llaniladigan bazaviy stavkalar QQS bo‘yicha 12%, foyda solig‘i bo‘yicha 15%, JShDS bo‘yicha 12% va ijtimoiy soliq bo‘yicha odatda 12% darajasida saqlanganligi rasmiy axborotlarda qayd etilgan (Oliy Majlis Senati axboroti, 2026). Bu stavkalar barcha subyektlar va faoliyatlarga bir xil istisnosiz qo‘llaniladi, degan ma’noni anglatmaydi. Ayniqsa, ish beruvchi zimmasidagi ijtimoiy soliq bilan xodim daromadidan ushlab qolinadigan JShDSni ikki marta ish beruvchining sof qo‘shimcha xarajati sifatida jamlash iqtisodiy hisobni buzadi.

6. INTEGRATSIYALASHGAN RISKKA ASOSLANGAN MONITORING MODELI

6.1. Modelning arxitekturasi

Taklif etilayotgan model oltita mustaqil bo‘lmagan, biroq mazmunan farqlanadigan axborot blokini yagona risk-indeksga birlashtiradi. Har bir blok 0 dan 100 gacha normallashtirilgan risk ballini oladi, keyin sektor va korxona o‘lchamiga mos ravishda vaznlashtiriladi. Bunda maqsad qoidabuzarlik sodir bo‘lganini avtomatik aniqlash emas, resurslarni ko‘proq tushuntirish yoki tekshiruv talab etadigan ish holatlariga yo‘naltirishdir.

4-jadval. Taklif etilgan risk-indeksning o‘zgaruvchilari

Risk bloke	Dastlabki indikator mazmuni	Taklif etilgan vazn
R1 — Tushum tafovuti	EHF, NKM va deklaratsiyadagi savdo ma’lumotlari o‘zaro izohlanmagan farqlari.	0,25
R2 — Mehnat va ish haqi	Xodimlar soni, ish haqi fondi, ish hajmi va tarmoq benchmarklari orasidagi anomaliya.	0,20
R3 — QQS muvofiqligi	QQS deklaratsiyasi, EHF, import va chegirmalar bo‘yicha tafovut.	0,20
R4 — Hisob-kitob usuli	Naqd / naqdsiz tushumlar tuzilishidagi tarmoqdan chetlanish, qonuniy naqd faoliyat hisobga olingan holda.	0,15
R5 — Rentabellik	Marja, tannarx, aktivlar va hajm orasida davomli izohlanmagan nomuvofiqlik.	0,10
R6 — Kontragentlar	Bitimlar zanjiri, kontragent tarixi va operatsiyalarning hujjatli izchilligi bilan bog‘liq anomaliya.	0,10

Izoh. Vaznlar ilmiy baholangan koeffitsiyentlar emas. Ular modelning ishlash mantiqini namoyish etish uchun muallif tomonidan tanlangan boshlang‘ich parametrlar bo‘lib, amaliy ma’lumotlarda sezgirlik tahlili va kross-validatsiyani talab etadi.

Integratsiyalashgan risk indeksi quyidagicha hisoblanishi mumkin:

$$\mathbf{R = 0{,}25R_1 + 0{,}20R_2 + 0{,}20R_3 + 0{,}15R_4 + 0{,}10R_5 + 0{,}10R_6}$$

Bu yerda R – yakuniy risk balli (0–100), $R_1 \ldots R_6$ – tegishli indikatorlar uchun normallashtirilgan ballar. Indikatorlarni shakllantirishda, masalan, korxonaning ko‘rsatkichini ayni tarmoq va taqqoslanuvchi o‘lchamdagi korxonalar taqsimotidagi percentilga o‘tkazish mumkin. Bunday normallashtirish xom aylanma yoki absolyut ish haqi hajmi tufayli yirik korxonaning avtomatik ravishda yuqori riskli deb baholanib qolish xavfini kamaytiradi.

6.2. Modellash misoli va saralash mexanizmi

Shartli korxona bo‘yicha indikatorlar $R_1=68$, $R_2=55$, $R_3=73$, $R_4=61$, $R_5=40$ va $R_6=20$ deb olinsa, integratsiyalashgan risk balli 57,75 ga teng bo‘ladi. Ushbu son haqiqiy korxona tahlili natijasi emas, formuladan foydalanishni ko‘rsatuvchi sun’iy o‘quv misolidir. Dastlabki boshqaruv tasnifi sifatida 0–39 ball past, 40–69 ball o‘rta va 70–100 ball yuqori risk guruhi deb belgilanadi; chegaralar korxona

ma’lumotlarida sinov o‘tkazilmaguncha normativ qoida sifatida ishlatilmasligi kerak.

5-jadval. Riskga mutanosib ma’muriy javoblar

Risk guruhi	Birinchi navbatdagi yondashuv	Himoya sharti
Past (0–39)	Avtomatik ma’lumotnoma, ixtiyoriy o‘zini-o‘zi tekshirish va davriy monitoring.	Ortiqcha tekshiruv yukini yuzaga keltirmaslik.
O‘rta (40–69)	Aniqlashtiruvchi xabar, texnik tafovutni tuzatish uchun muddat va maslahatchilik.	Tafovutni izohlash va dalil keltirish imkoniyati.
Yuqori (70–100)	Qo‘shimcha hujjatli tahlil, inspektor ko‘rib chiqishi va qonuniy asos mavjud bo‘lsa tekshiruv.	Inson nazorati, qaror izohi, shikoyat va qayta ko‘rib chiqish huquqi.

Model ma’lumotlarni yig‘ish → sifatini tekshirish → ko‘rsatkichlarni tarmoq kesimida normallashtirish → risk indeksini hisoblash → inson tomonidan ko‘rib chiqish → profilaktika yoki nazorat chorasi → natijani baholash va indeksni qayta kalibrlash sikli bo‘yicha ishlaydi. Shu tariqa raqamli tizimning vazifasi tekshiruv o‘rnini to‘liq bosish emas, e’tibor qaratilishi zarur bo‘lgan holatlarni shaffof va qayta ko‘riladigan qoidalar asosida ustuvorlashtirishdan iborat.

6.3. Validatsiya, noto‘g‘ri signallar va ma’lumotlarni himoyalash

Risk-baholashni amaliyotga joriy etishdan oldin mavjud tekshiruv natijalari asosida anonimlashtirilgan korxonalar tanlanmasi shakllantirilishi zarur. Tanlanma vaqt bo‘yicha o‘quv, tekshiruv va mustaqil test davrlariga ajratiladi. Aniqlik (precision), qamrov (recall), noto‘g‘ri ijobiy signallar ulushi, saralangan guruhda aniqlangan tekshiruv natijalari hamda inspektor soatiga to‘g‘ri keladigan natijadorlik o‘lchanadi. Vaznlar muqobil parametrlar bilan solishtiriladi; modelning ishonchliligi sektorlarda va o‘lcham guruhlarida alohida tekshiriladi.

Texnik integratsiya xatolari, mavsumiy savdo, qonuniy zarar bilan ishlash, yangi filial ochilishi yoki eksport operatsiyalari soxta yuqori riskga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli har bir risk signali asosli izohlanadigan bo‘lishi, qo‘llanilgan ma’lumotlarning kelib chiqishi qayd etilishi va avtomatlashtirilgan ball yakuniy huquqiy qarorni mustaqil belgilamasligi kerak. Shaxsiy va tijorat ma’lumotlariga kirish vakolat bilan cheklanib, ma’lumotlar xavfsizligi va shikoyatlarni ko‘rib chiqish tartibi huquqiy asoslar doirasida tashkil etiladi.

7. IQTISODIY RAG‘BATLANTIRISH VA FORMALLASHTIRISH MEXANIZMLARI

Soliq intizomini mustahkamlash uchun differensial risk monitoringi bilan tadbirkorning qonuniy faoliyat yuritishdan ko‘radigan manfaatini oshirish mexanizmlari uyg‘unlashishi maqsadga muvofiq. Rag‘batlar faqat past risk balli mavjudligi sababli avtomatik imtiyoz sifatida berilmasligi, balki qonunchilikka muvofiqlik, ma’lumotlar shaffofligi va mustaqil baholangan ijtimoiy-iqtisodiy samara bilan bog‘lanishi kerak.

Birinchi yo‘nalish – soliq majburiyatlari bo‘yicha ixtiyoriy aniqlashtirish va tuzatish mexanizmlarini qo‘llab-quvvatlash. Ma’lumotlar tafovuti aniqlanganda, qonunchilik imkon bersa, tegishli xabarnoma va maslahat orqali muammoni jarimasiz yoki yengillashtirilgan tartibda tuzatish mexanizmi baholanishi mumkin. Bu holda qasddan yashirish va texnik xatolarni farqlash tamoyili muhimdir.

Ikkinchi yo‘nalish – rasmiy bandlik va kadrlar rivojlanishiga bog‘langan maqsadli rag‘batlar. Masalan, qo‘shimcha rasmiy ish o‘rni yaratish, ish haqi hisobotlarining to‘liqligi va xodimlarni qayta tayyorlash kabi tekshiriladigan natijalarga moslashgan, vaqt bilan cheklangan mexanizmlarning samarasi sinov tariqasida o‘rganilishi mumkin. Ular yangi imtiyoz joriy etish bo‘yicha huquqiy va budjet tartiblaridan tashqarida qo‘llanmasligi lozim.

Uchinchi yo‘nalish – shaffof korxonalar uchun moliyalashtirish sharoitlarini yaxshilash. Soliq intizomi haqidagi ishonchli, qonuniy olingan ma’lumotlar banklarning boshqa kredit tahlili ko‘rsatkichlari bilan uyg‘unlashganda, axborot nomutanosibligini kamaytirishi mumkin. Biroq soliq reytingini kreditni qaytarish ehtimolining avtomatik o‘rnini bosuvchi indikator sifatida ishlatish to‘g‘ri emas; subsidiyaning fiskal qiymati, qo‘shimcha kreditlash va tanlab olish xatari baholanishi kerak.

To‘rtinchi yo‘nalish – ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va hisob tizimlarini raqamlashtirishga xizmat qiladigan maqsadli vositalar. Elektron hujjatlashtirish, ERP bilan integratsiya va ichki nazoratni kuchaytirishga yo‘naltirilgan xarajatlar bo‘yicha huquqiy asos mavjud bo‘lsa, investitsiyaviy rag‘batlar ko‘rib chiqilishi mumkin. Tezlashtirilgan amortizatsiya kabi vositalar faqat alohida ruxsat etilgan shartlar doirasida ko‘rib chiqilishi kerak va ularni umumiy huquq sifatida tasvirlash noto‘g‘ri.

7.1. Rag‘batlarning fiskal samarasi: ssenariy tahlili

Rag‘batlantirish siyosatining budjetga sof ta’sirini hisoblashda qo‘shimcha tushumlar bilan dasturni joriy qilish, monitoring va imtiyozlar qiymatini bir vaqtda baholash talab etiladi. Konseptual hisoblash tenglamasi quyidagicha:

Sof fiskal samara = qo‘shimcha tushum − rag‘bat xarajati − joriy etish xarajati − ma’muriy xarajat

Quyidagi jadval faqat usulni namoyish etadi: undagi barcha qiymatlar sun’iy ssenariy parametrlaridir, ular O‘zbekistondagi amaldagi dasturlar yoki mavjud fiskal natijalardan olinmagan.

6-jadval. Shartli rag‘bat dasturining ssenariy tahlili (mlrd so‘m)

Ko‘rsatkich	Pessimistik	Bazaviy	Optimistik
Qo‘shimcha soliq tushumi	5,0	9,0	13,0
Rag‘batlarni moliyalashtirish	3,0	3,0	3,0
Raqamli tizimni joriy etish	2,0	2,0	2,0
Ma’muriy xarajatlar	1,0	1,0	1,0
Sof fiskal samara	−1,0	+3,0	+7,0

Izoh. Muallifning illustrativ hisob-kitobi. Qiymatlar prognoz yoki kuzatilgan natija emas. Amaliy cost–benefit analysis uchun ma’lumotlarni real pilot dasturdan olish va imtiyozlarsiz kontrfaktik ssenariyni qurish zarur.

Jadvaldan ko‘rinadiki, rag‘bat dasturi har qanday sharoitda budjet daromadini oshiradi, deb oldindan tasdiqlab bo‘lmaydi: shartli pessimistik holatda sof natija manfiydir. Shu sababli dastur boshlanishidan oldin maqsadli guruh, qamrov, xarajat limiti, baholash muddati va to‘xtatish mezonlari belgilanishi lozim.

8. AMALIYOTGA JORIY ETISH BO‘YICHA BOSQICHMA-BOSQICH TAKLIF

7-jadval. Modelni tajriba-sinovdan o‘tkazish yo‘l xaritasi

Bosqich	Asosiy faoliyat	Tekshiriladigan natija
1. Tayyorlash	Huquqiy audit, indikatorlar lug‘ati, ma’lumotlardan foydalanish vakolatlari, tarmoq segmentlari.	Tasdiqlangan metodika va ma’lumot sifati protokoli.
2. Pilot	Anonimlashtirilgan tarixiy ma’lumotlarda risk ballarini hisoblash va belgilangan guruhlarga ajratish.	Precision, recall, false-positive rate va barqarorlik hisoboti.
3. Baholash	Ustuvorlik bo‘yicha hujjatli qayta ko‘rish, nazorat hamda maslahatchilik vositalarini taqqoslash.	Har bir signalning tekshirish qiymati va aniqlanish darajasi.
4. Rag‘bat sinovi	Huquqiy asosda ixtiyoriy tuzatish, rasmiy bandlik va raqamli hisobni qo‘llash choralari.	Kontrfaktik bilan solishtirilgan qo‘shimcha formalizatsiya va sof fiskal samara.
5. Kengaytirish	Sektorlar bo‘yicha kalibrlash, shikoyat mexanizmi, davriy mustaqil audit.	Tasdiqlangan KPI va hisobot berish tartibi.

Mazkur yo‘l xaritasini qo‘llashda samaradorlik faqat qo‘shimcha hisoblangan soliqlar bilan emas, tekshiruvga tortilgan halol korxonalar ulushi, risk aniqligi, ko‘rib chiqish muddati, biznesning qo‘shimcha ma’muriy xarajati hamda ixtiyoriy tuzatishlar soni bilan birgalikda baholanishi zarur. Shundagina tizim soliq tushumlari bilan bir qatorda tadbirkorlik muhiti sifatini ham hisobga oladi.

O‘zbekiston Respublikasining PF–246-son Farmonida naqdsiz hisob-kitoblarni kengaytirish bo‘yicha vazifalar mavjudligi raqamli izni mustahkamlash siyosiy ustuvorlik ekanini ko‘rsatadi. Biroq ma’lumot yig‘ish ko‘payishi o‘z-o‘zidan yashirin faoliyatni qisqartirganini anglatmaydi: baholash uchun tegishli vaqt oralig‘i, muqobil tushuntirishlar va asosiy natija indikatorlarini birgalikda ko‘rish kerak.

9. MUHOKAMA VA SIYOSIY-AMALIY NATIJALAR

Taklif etilgan konseptual model soliq riskining kamida ikkita jihatini birlashtiradi. *Birinchisi* – elektron ma’lumotlarni o‘zaro solishtirishning ko‘p manbali dizayni. *Ikkinchisi* – risk balli yuqoriligi bilan huquqiy javobgarlikni avtomatik tenglashtirmaslik. Bu yondashuv Pomeranz (2015) ko‘rsatgan uchinchi tomon ma’lumotlarining profilaktik rolidan foydalanadi, ayni paytda Carrillo va hammualliflar (2017) qayd etgan deklaratsiya ko‘rsatkichlarining o‘zaro kompensatsiyalanishi xavfini ham nazarda tutadi.

O‘rta biznesda operatsiyalar ko‘pincha kichikroq axborot tizimlari orqali yuritilishi tufayli raqamli integratsiyani osonlashtirish muhim bo‘lishi mumkin. Yirik biznesda esa filiallar, kontragentlar va murakkab hisob usullari sababli tarmoq kesimidagi benchmarklar, audit izlari va inson tomonidan tahlil qilinadigan izohlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois modelning umumiy tuzilishi yagona bo‘lsa-da, tarmoq kesimida indikator normallashtirish va og‘irliklarni qayta tanlash ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Rag‘bat mexanizmlari bo‘yicha asosiy siyosiy xulosa – davlat va tadbirkor o‘rtasidagi munosabatlar ***“ko‘proq tekshiruv”*** yoki ***“ko‘proq imtiyoz”*** kabi ikki qutbli tanlov bilan cheklanmasligi kerak. Aniqlangan riskning tabiati, korxonaning avvalgi xatti-harakati, ma’lumotdagi texnik tafovut va ixtiyoriy tuzatish ehtimoli differensial hisobga olinishi mumkin. Kirchler va hammualliflarning (2008) davlat kuchi va ishonch muvozanatiga oid yondashuvi bunday diferensial siyosat uchun tegishli nazariy poydevorni beradi.

Mazkur maqola O‘zbekiston sharoiti uchun aniq statistika va huquqiy davrga asoslangan konseptual taklifni yaratadi, biroq iqtisodiy effekt yoki risk modelining aniqligi haqida yakuniy hukm bermaydi. Aynan shu chegarani ochiq qayd etish

tadqiqotning ilmiy shaffofligini oshiradi va kelgusida empirik sinov uchun tekshiriladigan gipotezalarni shakllantirish imkonini beradi.

10. TADQIQOT CHEKLOVLARI VA KELGUSI IZLANISHLAR

Birinchi cheklov – ochiq makrostatistika bilan korxona darajasidagi yashirin operatsiyalar o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lanish yo‘qligidir. ***Ikkinchi cheklov*** – 2024–2026-yillardagi hisobotlarda kategoriya nomlari, davrlarning to‘liqligi va statistik baholash shartlari o‘zgargani yoki turlicha qo‘llangani sababli oddiy davrlararo taqqoslashning yetarli emasligidir. ***Uchinchi cheklov*** – risk ballari va iqtisodiy ssenariylar firma darajasidagi ma’lumotlarda sinovdan o‘tkazilmagan.

Kelgusidagi tadqiqotlar uchun soliq organlari yoki ixtiyoriy ishtirok etuvchi korxonalardan qonuniy asosda olingan anonim ma’lumotlarda indikatorlarni kalibrlash, sektorlararo farqlarni tahlil qilish va ma’lum vaqt kesimida natijalarni qayta tekshirish tavsiya etiladi. Rag‘batlantirish choralari bo‘yicha bosqichma-bosqich joriy etish dizayni, moslashtirilgan nazorat guruhi yoki boshqa kontrfaktik baholash usullari qo‘llansa, formalizatsiyaga ta’sirni tavsifiy statistikadan yuqoriroq ishonchlilik darajasida baholash mumkin.

11. XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonda yashirin iqtisodiy faoliyatni qisqartirish samaradorligi uning sabablarini bir tomonlama soliq stavkalari yoki tekshiruvlar soni bilan izohlashdan ko‘ra, axborot shaffofligi, nazoratning aniqligi va rasmiy faoliyatning iqtisodiy jozibadorligini birgalikda boshqarishga bog‘liq. Rasmiy ma’lumotlar 2025-yil yakuniga ko‘ra yashirin iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi 7,9% bo‘lganini ko‘rsatadi; kuzatilmaydigan iqtisodiyotning 26,9% ulushini esa aynan shu ko‘rsatkich bilan almashtirib bo‘lmaydi.

Tadqiqotda ishlab chiqilgan oltita blokli risk-indeks elektron hisob-faktura, ish haqi, QQS, to‘lov turi, rentabellik va kontragent ma’lumotlarini integratsiyalashning tushunarli konseptual arxitekturasini taqdim etadi. Uning asosiy amaliy afzalligi soliq nazoratini tadbirkor uchun oldindan tushunarli bo‘lgan profilaktika va tekshiruv bosqichlariga ajratish imkoniyatidir. Biroq barcha indikator vaznlari hamda risk chegaralari ilmiy sinovgacha shartli parametrlar bo‘lib qoladi.

Amaliy siyosat uchun uchta ustuvor yo‘nalish taklif qilinadi: *birinchidan,* rasmiy va sektorlar bo‘yicha taqqoslanuvchan ma’lumotlar bazasini yaratish; *ikkinchidan,* xavfga asoslangan monitoringda inson nazorati, izohlanadigan qaror va shikoyat qilish imkoniyatini ta’minlash; *uchinchidan,* ixtiyoriy soliq intizomi va rasmiy bandlikni rag‘batlantiruvchi vositalarni sof fiskal samara asosida pilot tarzda sinash. Shu shartlar bajarilganda taklif etilgan konsepsiya soliq ma’muriyatchiligini

takomillashtirish bo‘yicha kelgusi empirik izlanishlar uchun ilmiy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 1. Allingham M. G., Sandmo A. Income tax evasion: A theoretical analysis // Journal of Public Economics. – 1972. – Vol. 1, No. 3–4. – P. 323–338. – DOI: https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2.

2. Carrillo P., Pomeranz D., Singhal M. Dodging the taxman: Firm misreporting and limits to tax enforcement // American Economic Journal: Applied Economics. – 2017. – Vol. 9, No. 2. – P. 144–164. – DOI: https://doi.org/10.1257/app.20140495.

3. de Mel S., McKenzie D., Woodruff C. The demand for, and consequences of, formalization among informal firms in Sri Lanka // American Economic Journal: Applied Economics. – 2013. – Vol. 5, No. 2. – P. 122–150. – DOI: https://doi.org/10.1257/app.5.2.122.

4. International Labour Organization. Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture. – 3rd ed. – ILO, 2018. – https://www.ilo.org/publications/women-and-men-informal-economy-statistical-picture-third-edition.

5. Kirchler E., Hoelzl E., Wahl I. Enforced versus voluntary tax compliance: The “slippery slope” framework // Journal of Economic Psychology. – 2008. – Vol. 29, No. 2. – P. 210–225. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004.

6. Medina L., Schneider F. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? – IMF Working Paper No. 18/17. – International Monetary Fund, 2018. – DOI: https://doi.org/10.5089/9781484338636.001.

7. OECD. Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance. – Forum on Tax Administration, 2004. – https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-administration/compliance-risk-management-managing-and-improving-tax-compliance.pdf.

8. OECD. Tax Administration 2025: Comparative Information on OECD and Other Advanced and Emerging Economies. – OECD Publishing, 2025. – DOI: https://doi.org/10.1787/cc015ce8-en.

9. Pomeranz D. No taxation without information: Deterrence and self-enforcement in the value added tax // American Economic Review. – 2015. – Vol. 105, No. 8. – P. 2539–2569. – DOI: https://doi.org/10.1257/aer.20130393.

10. Ulyssea G. Firms, informality, and development: Theory and evidence from Brazil // American Economic Review. – 2018. – Vol. 108, No. 8. – P. 2015–2047. – DOI: https://doi.org/10.1257/aer.20141745.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Naqdsiz hisob-kitoblarni ommalashtirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga qaratilgan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida: PF–246-son Farmon, 2025-yil 10-dekabr. – https://lex.uz/en/acts/-7897630.

12. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. 2024-yilda O‘zbekiston Respublikasida kuzatilmaydigan iqtisodiyot. – YaIM bo‘yicha press-reliz. – 17-bet. – 2025. – https://stat.uz/img/01_-vvp_press-reliz-2024_uzb_p61471.pdf.

13. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. 2025-yil yanvar–dekabr oylarida O‘zbekiston Respublikasining yalpi ichki mahsuloti. – 8-bet: kuzatilmaydigan iqtisodiyot. – 2026-yil 26-yanvar. – https://stat.uz/img/news/analitika-vvp_zb-lotin_p30500.pdf.

14. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Kuzatilmaydigan iqtisodiyot hajmi 245,5 trln so‘mni tashkil etdi. – 2026-yil 18-avgust. – https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/69831-kuzatilmajdigan-i-tisodijot-azhmi-245-5-trln-s-mni-tashkil-etdi-2.

15. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Share of Hidden Economy in GDP, in Percent. – SIAT metama’lumotlar. – Sana ko‘rsatilmagan. – https://siat.stat.uz/data/3841/?lang=en.

16. O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi. Aylanmadan olinadigan soliq to‘lovchilari uchun savollar. – 2026-yil 16-iyun. – https://gov.uz/oz/soliq/news/view/179193.

17. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati. O‘n ikkinchi yalpi majlis to‘g‘risida axborot: 2026-yil uchun soliq siyosati stavkalari. – 2026. – https://gov.uz/oz/dustlik/news/view/112186